

CULEMBORGSE 'VOETNOTEN'

Een genealogie voor de graaf

*Johan van Beusichem,
de heer die Culemborg in 1318 stadsrechten verleende.
Afbeelding uit de genealogie van de heren en graven van Culemborg.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

Redactioneel

IN 2018 vierde Culemborg dat het 700 jaar geleden stadsrechten had gekregen van Jan van Beusichem, heer van Culemborg. In 2014 begon men al met het maken van plannen voor het feestjaar. Het Elisabeth Weeshuis Museum en het Regionaal Archief Rivierenland (RAR) wilden samen een bijzondere tentoonstelling maken. De naam van die tentoonstelling: *Oud Papier*.

Het plan werd werkelijkheid en van 7 december 2018 tot en met 31 maart 2019 waren in het museum 25 bijzondere archiefstukken te zien. Het RAR stelde heel speciale documenten ter beschikking, waaronder de originele stadsbrief – de oorkonde waarin de stadsrechten staat opgeschreven.

Het Elisabeth Weeshuis Museum had het Rijksmuseum in Amsterdam gevraagd een bijzonder manuscript in bruikleen te geven. Het ging om een verzameling prachtige afbeeldingen, rond 1590 gemaakt door Nicolaas de Kemp, bekend als de *Genealogie van de heren en graven van Culemborg*. Het is een schitterende figurenreeks van de genealogie van het geslacht ‘Culemborg’ en is waarschijnlijk gemaakt in opdracht van graaf Floris I van Palandt. Hoewel lang niet alle vermelde personages werkelijk hebben bestaan, blijft het fascinerend om te bekijken.

Tot vreugde van directeur Nicole Spaans was het Rijksmuseum bereid het boek uit te lenen en konden de bezoekers van de tentoonstelling *Oud Papier* dit prachtige kunstwerk in het echt bekijken.

Een artikel over dit manuscript van de hand van Mei jet Broers is eerder gepubliceerd in *The Rijksmuseum Bulletin*, jaargang 65 (2017) nummer 3. Deze *Voetnoot* is een bewerking van de Nederlandstalige versie ervan. De redactie bedankt allereerst de auteur voor haar enthousiaste medewerking aan de tekst en het Rijksmuseum in Amsterdam voor de toestemming het artikel te publiceren. Tevens bedanken we Jan de Hond, conservator geschiedenis van het Rijksmuseum, voor zijn bemiddeling en Jantijn van den Heuvel, grafisch ontwerper, voor het aanleveren van een aantal uitsneden en ten slotte Jan Hogendoorn, Voetlid en allesweter, voor zijn kritische blik.

Inleiding

IN 2011 verwierf het Rijksmuseum een bijzonder object: de *Genealogie van de heren en graven van Culemborg*. In 1590 besloot Floris I van Pallandt (1539-1598), eerste graaf van Culemborg, een geïllustreerde kroniek van zijn voorvaderen te laten maken. De reeks liet hij eindigen bij zijn eigen vader, de 15e heer van Culemborg, en via de heren van Beusichem teruggaan op het ontstaan van het graafschap Teijsterbant, zo rond het jaar 800. In werkelijkheid ontstond de heerlijkheid Culemborg pas omstreeks het jaar 1271. Lang niet alle in de *Genealogie* vermelde voorvaderen van Floris hebben in werkelijkheid bestaan. Rond 1593 was de daarom zeer fantasierijke reeks gereed. Vijf jaar later overleed Floris. Zijn zoon, Floris II van Pallandt (1577-1639), volgde hem op als tweede graaf van Culemborg.

De twee Pallandts waren niet alleen de eerste graven van Culemborg (bij het aantreden van Floris I was de heerlijkheid door Karel v verheven tot graafschap), ook waren zij zonen uit een ‘extern’ geslacht. Vrouwe Elisabeth van Culemborg (1475-1555) bleef kinderloos en was daarom de laatste directe nakomeling uit het geslacht Culemborg. Zij had haar neef, Erard van Pallandt (1510-1540), als haar opvolger aangewezen. Diens enige zoon Floris mocht vervolgens in zijn voetsporen treden.

In deze *Voetnoot* gaan we nader in op de vraag waarom Floris I dit manuscript heeft laten maken en voor wie het bedoeld was. Dartoewerpen we eerst een blik op de vorm en inhoud van het manuscript. Vervolgens kijken we hoe dit Culemborgse handschrift te plaatsen is binnen de traditie van literaire en visuele genealogieën in de late middeleeuwen. Ten slotte onderzoeken we of de levensloop van Floris I aanwijzingen biedt voor zijn beweegredenen achter de opdracht.

Voorzijde van de Genealogie. Deze en alle andere afbeeldingen uit de Genealogie zijn afkomstig van het Rijksmuseum in Amsterdam.

De auteur bedankt M. Damen, A. Van Steensel en G. Van der Ham voor hun hulp bij het onderzoek dat de basis vormt voor dit artikel.

Beschrijving van het manuscript

DE *Genealogie van de heren en graven van Culemborg* (verder: de *Genealogie*) bestaat uit een handgeschreven kroniekttekst op perkamenten bladen. Het manuscript is in de 19e eeuw ingebonden in een varkensleren band met twee metalen sluitingen en is ongeveer 40 bij 30 centimeter groot en vier centimeter dik. Het manuscript heeft een titelpagina ('frontispice') met daarop de verschillende stamwapens van het Culemborgse geslacht en vier allegorische vrouwenfiguren die de deugden Matigheid, Geloof, Voorzichtigheid en Rechtvaardigheid verbeelden. Op het eerste blad is een heraut geschilderd die de reeks opent. Op de volgende 51 bladen maken de mannen en vrouwen van het geslacht Culemborg hun opwachting, ieder op een eigen pagina. De achterzijde van de bladen is meestal blanco, een enkele keer staat er tekst op. Alle afbeeldingen zijn weergegeven in kleur met gouache en goudverf. De figuren staan op een plint

Titelpagina en heraut.

Baldewijn van Kleef
(de eerste heer uit de
Genealogie), Graaf Floris I
en Graaf Floris II in de
'Beschryvinge' van Cornelis
van Alkemade en Pieter
van der Schelling uit 1725.
De beide Florissen komen
in de *Genealogie* niet voor.
Gelders Archief, Arnhem.

en daaronder staat een handgeschreven toelichting die de persoon identificeert. De personen houden hun familiewapen vast aan een lint, een enkele maal aan de arm. Hoewel alle afgebeelde vrouwen gehuwd zijn, worden ze afgebeeld met het ruitvormige wapenschild van een ongetrouwde dochter. Daarop bevindt zich in dat geval het volle wapen van hun vader in plaats van het wapen van de vader gecombineerd met dat van de echtgenoot.

In het Culemborgse archief zijn meerdere kopieën van het handschrift terug te vinden. Ze zijn waarschijnlijk pas later, in opdracht van Floris II, gemaakt. Bijzonder is de kopie die in 1725 werd gemaakt door de antiquaren Cornelis van Alkemade en zijn schoonzoon Pieter van der Schelling. Beiden hadden zich toegelegd op de oudheidkunde en waren fervente verzamelaars van handschriften en zeldzame boeken die zij soms zelf bewerkten. De *Genealogie* heet in hun versie *Beschryvinge en afbeeldinge van de graven en gravinnen van Kuylenburg met derzelver hooge afkomst, geslagentrekening, allianciën en wapen-schilden*. Van Alkemade en Van der Schelling hebben de kroniek aangevuld met de opvolgers van Floris, en ook wat voorvaderen bij verzonnen. Het oorspronkelijke manuscript werd in 1848 in Culemborg geveild. Het bleef in handen van privéverzamelaars tot het in 2011 door het Rijksmuseum werd aangekocht.

De maker van het manuscript

VOLGENS STUKKEN in het Culemborgse archief zou in 1590 ene ‘Nicolaes Kemp, schilder’ een figurenreeks hebben geschilderd voor de graaf van Culemborg. We weten niet precies wie deze Kemp is geweest. Misschien was hij dezelfde Nicolaas de Kemp die in de leer was bij Karel van Mander (een Vlaams schilder en schrijver die leefde van 1548 tot 1606) en die zich later heeft toegelegd op zeegezichten. Volgens het *Schilder-boeck* uit 1618 (een tweede druk van het boek met schildersbiografieën dat Van Mander in 1604 had uitgegeven) was De Kemp al zeer bedreven toen hij bij zijn leermeester terecht kwam. Deze Nicolaas de Kemp werd echter in 1574 in Doornik geboren (hij stierf in Haarlem in 1647). Als dit geboortejaar klopt, zou hij pas 16 jaar zijn geweest toen hij begon met het schilderen van de *Genealogie*. Misschien was de maker zijn vader, Nicolas du Camp, afkomstig uit Cambrai (Kamerijk) in Noord-Frankrijk. Van hem is een portret uit 1580 bekend met de inscriptie: *Nicolaes de Kemp, pictor* (Latijn voor ‘schilder’).

Portret van Nicolaas de Kemp. Prent naar het genoemde schilderij, in 1752 gemaakt door Cornelis van Noorde. Rijksmuseum, Amsterdam.

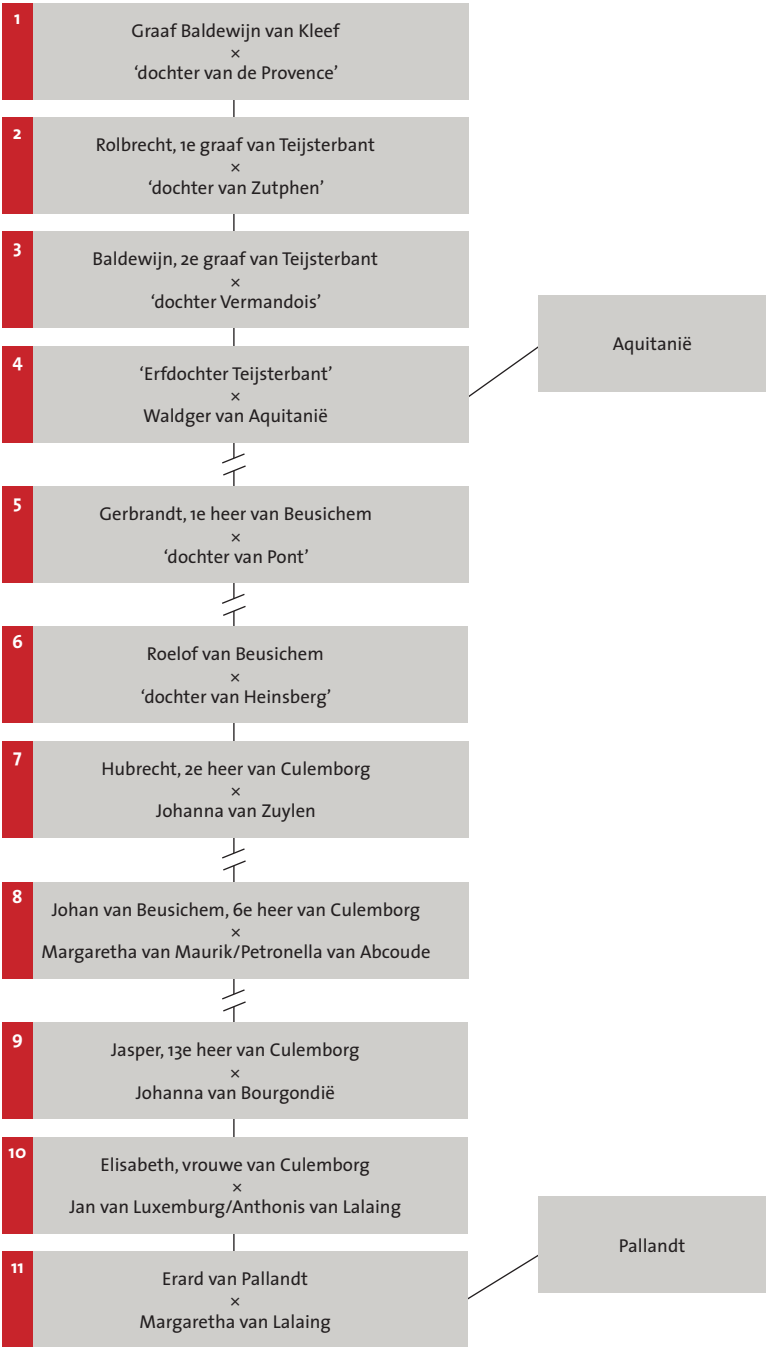
Verzonnen en échte voorouders

DE VROEGSTE voorvaderen van de Culemborgse graven zijn grotendeels fictief. We geven hier de opvolgingslijn uit de *Genealogie* in hoofdlijnen weer.

De kroniektekst begint met de woorden ‘Dit is de afcomste van de graven van Teijsterbant’. Boven de tekst is de eerste figuur uit de reeks weergegeven: Baldewijn van Kleef [1]. Op de pagina rechts van de graaf is zijn gemalin te zien: een dochter van prins Lodewijck van de Provence, aldus de tekst. Waarschijnlijk wordt hiermee Lodewijk de Vrome bedoeld, zoon van Karel de Grote. De kroniek gaat verder met hun jongste zoon, Rolbrecht, de eerste graaf van Teijsterbant, die ook een Karolingische prinses huwt [2]. De lijn Teijsterbant sterft in mannelijke lijn echter uit: de tweede graaf van Teijsterbant, ook een Baldewijn, krijgt alleen een dochter [3]. De kroniek vertelt ons niet hoe deze dame heet. Ze trouwt met Walgerus van Aquitanië [4], zoon van prins Sigisbert van Aquitanië en oudste broer van graaf Dirk I, ‘wiens linie stamme ende afcomste men can deduceeren gesprootten te zijn van alden Troijanen, sijnde coningen van Vrancrijck’. Hun kleinzoon Gerbrandt [5] staat vermeld als de eerste heer van Beusichem.

Zeven heren van Beusichem en hun echtgenotes komen aan bod tot de heerlijkheid uiteindelijk wordt weggegeven aan de dochter van Roelof van Beusichem [6] die genoemd wordt als de eerste heer van Culemborg. Als er dan toch een zoon wordt geboren, bouwt zijn vader rond het jaar 1138 het kasteel van Culemborg voor hem, aldus de kroniek. Deze Hubrecht [7] is de eerste heer van Culemborg die daadwerkelijk in de oorkonden voorkomt. Een van zijn afstammelingen is Johan [8] die Culemborg in 1318 stadsrechten verleent. De laatste heer van Culemborg, Jasper [9], kan volgens de tekst geen mannelijke opvolger voortbrengen en wordt dus opgevolgd door zijn oudste dochter Elisabeth [10], vrouwe van Culemborg. Elisabeth blijft kinderloos en benoemt de zoon van haar zus Anna, Erard van Pallandt, tot haar opvolger. Met de beschrijving en de portretten van Erard en zijn vrouw Margaretha van Lalaing [11] eindigt de kroniek. De auteur weet alleen nog te melden dat vier van hun zonen jong sterven en ‘dat ter maar een soon genaemt Floris in den leven ist gebleven’.

*Opvolging van de heren
van Culemborg volgens de
Genealogie in hoofdilijnen.*

[1] Baldewijn van Kleef en Hildegarde der Franken, een 'dochter van de Provence'.

[2] Rolbrecht van Teijsterbant en de dochter van de graaf van Zutphen, mogelijk Cunigonde van Huy geheten.

[3] Baldewijn, tweede graaf van Teijsterbant en de dochter van de graaf van Vermandois.

[4] Waldger van Aquitanië, getrouwd met de dochter van de tweede graaf van Teijsterbant.

[5] Gerbrandt, graaf van Teijsterbant en Beusichem en zijn gemalin, een dochter van de heer van Pont.

[6] Roelof, de zevende heer van Beusichem, eerste heer van Culemborg en gehuwd met Aleid, dochter van de heer van Heinsberg.

[7] Hubrecht, heer van Culemborg en de eerste die we daadwerkelijk in de oorkonden tegenkomen, tussen 1196 en 1213. Echtgenote Johanna van Zuylen vergezelt hem.

[8] Een paar generaties later, om precies te zijn in 1318 verleent heer Johan, heer van 1301 tot 1321, stadsrechten aan Culemborg. Hij heeft twee echtgenotes, Margaretha van Maurik en Petronella van Abcoude.

[9] Jasper, de 13e heer van Culemborg en zijn vrouw Jeanne van Bourgondië.

[10] Vrouwe Elisabeth van Culemborg met haar twee echtgenoten Jan van Luxemburg en Anthonis van Lalaing.

[11] Met de portretten van Erard van Pallandt en Margaretha van Lalaing eindigt de Genealogie.

Jegeren is den Heere van Trazegnies die tweede genaemt Anna is bestaigt aenden Heere van
 Gloggn. Ridder vanden gulden vliess die derde genaemt Margriet Is Jegeren heer Johan
 van Merode heer van Petersheim etc. ende die vierde genaemt Elisabeth Is bestaigt aen
 Graef Joost van Schaumborch Heere tot Ghemen etc. dese Heer Erardt is bisittor
 geweest van Cuscab. xiii. Jaren ende is overleden A°. xv°. xl. op den achten dach octobri.
 ende begraven tot Calsenburgh Vrouwe Elisabeth noechan leuen wese ende.

Een traditie van genealogieën

HET CULEMBORGSE handschrift uit het Rijksmuseum past in een lange traditie. Het vervaardigen van genealogieën kwam op in de tweede helft van de 11e eeuw. In die tijd werd het erfrecht gewijzigd: bezit werd niet meer onder alle kinderen verdeeld maar ging rechtstreeks naar de oudste zoon. Het geslachtsbewustzijn veranderde daarom van een horizontaal geslachtsbewustzijn, waarin relaties via de moeder van even groot belang waren als die van de vader, in een verticaal, patrilineair geslachtsbewustzijn. Genealogieën dienden om de lineaire successielijn, van vader op zoon, duidelijk te maken. Hoe verder terug deze successielijn ging, hoe imposanter de huidige titeldrager werd. Vorsten lieten genealogische diagrammen produceren, waarbij de namen van de voorvaders (soms ook met hun afbeeldingen), door lijnen met elkaar verbonden werden. Vanaf de 12e eeuw ging ook de adel hiertoe over. Daarbij maakten allerlei mythische voorouders hun opwachting, die dikwijls geheel of grotendeels aan de fantasie waren ontsproten. De genealogie, die eerst vooral een opsomming van een successielijn was, kreeg door die beschrijvingen van de bijzondere daden van de illustere voorouders steeds meer een kroniekmatig karakter. De genealogische diagrammen en kronieken waren een manier om het voorgeslacht in herinnering te houden, maar ook een middel om een claim op een erfenis of titel te onderbouwen, bijvoorbeeld op een vacante troon. Tevens vergrootten de genealogieën het prestige van het geslacht. Daarom werden ook huwelijken en allianties met andere, hooggeboren geslachten toegevoegd.

Terwijl de Franse en Duitse adel al veel eerder genealogieën liet vervaardigen, gebeurde dit in de Noordelijke Nederlanden pas vanaf de tweede helft van de 15e eeuw. Ook de Nederlandse genealogieën werden veelal met politieke doeleinden vervaardigd. Zo probeerden de Brederodes met een genealogische kroniek hun claim op de Hollandse graventitel kracht bij te zetten. Zij beweerden van een zoon van de Hollandse graaf Arnulf af te stammen. De Egmonds maakten met genealogische diagrammen

en kronieken hun aanspraken op de hertogentitel van Gelre duidelijk. Dit deden zij door de vrouwelijke lijn te volgen: via hun moeder Maria van Arkel bewezen zij hun directe verwantschap met de hertogen van Gelre. Genealogische kronieken over het geslacht van hun vader versterkten daarnaast hun positie bij een lokale machtsstrijd om de abdij van Egmond. Ze probeerden hun status nog meer te verhogen door illustere voorouders in de kronieken te introduceren. Als stamvader van de Arkels werd een naar Frankrijk gevluchte Trojaan genoemd, wiens afstammelingen koningen van Frankrijk werden en uiteindelijk in het Arkelse grondgebied belandden, hierbij geleid door een magische zwaan. De Hollandse graven zouden eveneens van een Trojaanse stamvader afstammen. Graaf Dirk I zou een zoon zijn van de Aquitaanse prins Sigisbert die via de Merovingische koningen herleid kon worden naar Troje. Deze Sigisbert en Dirk komen we ook tegen in de Culemborgse *Genealogie* – waardoor ook Floris van Pallandt een verbinding met Trojaanse prinsen krijgt.

Ook van de minder vooraanstaande adellijke geslachten zijn genealogische kronieken overgeleverd. Deze werden gebundeld in verschillende verzamelhandschriften die waarschijnlijk tussen 1460 en 1480 geschreven zijn. Hieronder bevindt zich een Culemborg-kroniek in het Latijn en in het Nederlands. Volgens deze kroniek waren de heren van Culemborg voortgekomen uit de geslachten Teijsterbant en Beusichem. In een laat 15e-eeuwse kroniek, geschreven door Zweder van Culemborg, een bastaard uit het geslacht, werd deze Teijsterbant-oorsprong overigens niet overgenomen.

In de tweede helft van de 16e eeuw was het genre van de genealogieën weliswaar over haar hoogtepunt heen, maar toch zijn er enkele interessante voorbeelden uit deze periode bewaard gebleven, zoals de genealogieën van de Van Rhemens en de ‘Huiskroniek’ van Sweder Schele. Steven van Rhemen de Oude verzamelde eind 16e eeuw genealogische aantekeningen over zijn voorgeslacht om bewijs te vinden voor zijn riddersmatige status. Hij ging daarvoor niet 11, maar 29 generaties terug, en vulde de diagrammen aan met anekdotes. De Lutherse edelman Sweder Schele rondde in 1591 een genealogische kroniek af waarbij hij zijn familiesgeschiedenis in een mythisch verleden liet beginnen. De Scheles zouden van oorsprong een Romeinse senatorenfamilie zijn die Karel de Grote naar de Nederlanden had gevolgd. Toch zijn

dit volgens de geschiedkundige Conrad Gietman geen bewuste falsificaties om een politiek doel te bereiken. Sweder maakte zijn kroniek niet om claims te legitimeren en te onderbouwen. Hij vervaardigde de kroniek voor zijn eigen nageslacht, en niet voor de buitenwereld. Door de vele grootse daden van zijn voorvaders te beschrijven, hoopte hij zijn nageslacht tot vergelijkbare daden aan te zetten. Grootse daden waren immers onlosmakelijk verbonden met adeldom. Minder grootse daden, of vergrijpen van slechts één telg uit het geslacht, konden de status van het hele huis neerhalen. Dit moest uiteraard voorkomen worden: de edelman moest zich als een christelijke ridder gedragen, de edelvrouw als het toonbeeld van deugdzaamheid en kuisheid.

Memoriecultuur

NAAST GESCHREVEN genealogieën gebruikte de laatmiddeleeuwse adel ook beeldende vormen om hun afkomst en positie te kunnen legitimeren. De zogenaamde ‘memoriestukken’ waren een effectieve manier om de herinnering aan het voorgeslacht levend te houden. Deze memoriecultuur werd gezien als een adellijke plicht én was een mogelijkheid om macht en status uit te drukken. Donaties, bijvoorbeeld in de vorm van gebrandschilderd glas, verfraaiden niet alleen de kerk, maar brachten ook de kwartierstaten en illustere afkomst van de schenker in het zicht. Floris’ voorganger Elisabeth liet kerken bouwen, liefdadigheidsinstellingen oprichten en memoriestukken vervaardigen om zichzelf en haar echtgenoten te representeren als de rechtschapen barmhartige bezitters van Culemborg en Hoogstraten. Naast dit publiekelijke machtsvertoon, legden zij en haar echtgenoten uit prestigeoverwegingen ook privébibliotheken aan. Elisabeths tweede echtgenoot Anthonis van Lalaing kocht bijvoorbeeld in 1517 een grote verzameling canonieke en liturgische boeken van de bisschop van Utrecht. Mogelijk leverde dit mecenaat van manuscripten en andere ‘huiselijke’ of minder zichtbare kunst meer aanzien onder de adel onderling op dan de vervaardiging van altaarstukken die in het openbaar in de kerk opgesteld stonden. Hoewel de handschriftenproductie door de drukkunst tot stilstand was gekomen, bleven sommige edellieden handschriften verzamelen om hun hoge sociale status te onderstrepen. Vanwege het slinkende aanbod waren zij hiervoor vaak aangewezen op justitiële en canonieke (kerkelijke) manuscripten: qua inhoud misschien niet heel interessant voor verzamelaars als Anthonis, maar als object toch heel prestigieus.

De Haarlemse gravenportretten

EEN BIJZONDERE kunstvorm waarmee de adel zijn genealogie legitimeerde, was de ‘stamreeks’. Een stamreeks is een geschilderde of op een andere manier in beeld gebrachte opvolgingsreeks van vorsten of van bepaalde ambtsdragers in mannelijke lijn, die in publieke gebouwen werd opgehangen. Een van de bekendste stamreeksen is de serie portretten van de Hollandse graven, gemaakt voor het karmelietenklooster van Haarlem. Deze stamreeks begon bij graaf Dirk I (ja, dezelfde Dirk!) en eindigde bij Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519, de grootvader van Karel V). De panelen werden ingeleid door een heraut met een beschreven tekstrol in zijn hand en afgesloten door een voorstelling van de Dood. De reeks werd waarschijnlijk gemaakt voor de Brederodes, met het doel om hun verwantschap met de Hollandse graven aan te geven én en als steunbetuiging aan Maximiliaan.

Onbekend, De Haarlemse gravenportretten, c. 1490. De heraut, Maria en Maximiliaan en de Dood. Te zien in het Haarlemse stadhuis. Noord-Hollands Archief, Haarlem.

De reeks benadrukte de Trojaanse oorsprong van graaf Dirk I. Maximiliaan werd namelijk ook graag gelieerd aan de Trojanen. Hij was door zijn huwelijk met Maria van Bourgondië agetrouwd in het Hollandse gravengeslacht en regeerde als voogd voor de toekomstige graaf van Holland, zijn zoon Filips de Schone (1478-1506). Op de meeste panelen worden alleen de titeldragers afgebeeld, en in deze reeks is dat in sommige gevallen een dochter of zuster. Echtgenoten en echtgenotes staan er niet bij, behalve bij Maria van Bourgondië: zij heeft haar man Maximiliaan aan haar linkerzijde. Omdat de reeks voor een groot deel niet gebaseerd kan zijn op bestaande portretten, maakte de vervaardiger gebruik van standaardfiguren. Dit kwam volgens de kunsthistoricus Reindert Falkenburg ten goede aan het uitdrukken van een genetische band tussen de graven onderling en die met Maximiliaan: zo werd de suggestie versterkt dat de agetrouwde Maximiliaan onderdeel uitmaakte van het geslacht. Wel probeerde de kunstenaar de graven en gravinnen individualiteit aan te meten door bij de weergave van gelaatstrekken te differentiëren in ouderdom. Ter identificatie van de figuren bevindt zich een wapenschild voor de schouder van de titeldrager. Zij zijn allen gehuld in een fictieve, ‘Bourgondische’ kledingstijl. Ook deze uniforme kledingwijze benadrukte de onderlinge verwantschap. De aanwezigheid van de heraut, als de traditionele expert op het gebied van heraldiek en genealogie, diende waarschijnlijk om autoriteit te verschaffen aan het geheel.

In de loop van de 16e eeuw werd een aantal prentseries van de Haarlemse gravenportretten uitgebracht. Een daarvan werd gemaakt door Hendrick Goltzius en Cornelis Anthonisz. Hierdoor geïnspireerd maakte Anthonisz. in 1550 ook een afstammingslijn in houtsnede voor de heren van Brederode. Ook deze Brederode-reeks maakte melding van een Trojaanse afkomst en toonde het wapen van Holland: een rode leeuw in een gulden schild. Aan het begin staat een heraut, waarschijnlijk een portret van Anthonisz. zelf, met in zijn armen een herautstaf. Dan volgen de heren van Brederode. Ze zijn allen gehuld in volle wapenrusting. De vroegste heren dragen classicistische kurassen en de latere heren krijgen een eigentijdser ridderharnas aangemeten. Boven elke heer is zijn wapen afgebeeld en (in ruitvorm, net als in de *Genealogie*) het wapen van zijn gemalin. Alleen de mannen worden getoond, als een typisch patrilineaire stamreeks.

Cornelis Anthonisz.,
Heren van Brederode,
van Zyphridus tot en
met Reinout III (linker
en rechter blad), 1550,
houtsnede, Rijksmuseum,
Amsterdam.

Hoewel het vervaardigen van literaire genealogieën eind 16e eeuw dus minder vaak voorkwam, waren de stamreeksen of geïllustreerde genealogische kronieken in deze periode nog steeds populair.

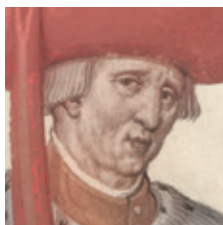
Een uniek Culemborgse stamreeks?

HOE PAST de Culemborgse genealogie nu binnen de iconografische traditie van stamreeksen en geïllustreerde genealogische kronieken in de noordelijke Nederlanden?

Allereerst is de Culemborgse genealogie een geïllustreerd handschrift op perkament. Dat is weliswaar ongebruikelijk in de late 16e eeuw – de boekdrukkunst was al meer dan een eeuw uitgevonden – maar past wel bij de bijzondere status die handschriften hadden: de adel verzamelde nog steeds handschriften als middel om hun prestige te verhogen. Ook Floris' voorgangers, Elisabeth en haar tweede echtgenoot Anthonis van Lalaing, verzamelden manuscripten.

Verder wordt in de Culemborgse reeks een eigen manier gevonden om de patrilineaire en matrilineaire opvolging te verbeelden. De Culemborgs trouwden immers niet alleen erfdochters, ook voerden soms vrouwen de lijn verder. Twee keer in de kroniek wordt de matrilineaire lijn in plaats van de patrilineaire lijn gevolgd. De tweede graaf van Teijsterbant krijgt een dochter. Zij trouwt met de illustere Walgerus, oudste broer van de Hollandse graaf Dirk I en, zo schrijft de kroniek, een afstammeling van de Trojanen. De andere 'stammoeder' is natuurlijk vrouwe Elisabeth. Een vrouwelijke voorouder was in de genealogische kronieken en stamreeksen niet uitzonderlijk: de Egmonds volgden hun moeder in de Arkelse genealogieën en in de Haarlemse gravenreeks werd Maria van Bourgondië afgebeeld. Anders dan in de traditionele stamreeksen zijn in de Culemborgse kroniek niet alleen de titeldragers afgebeeld, maar ook hun partners. Zo kon aandacht worden gegeven aan de illustere externe geslachten die via de vrouw aan het Culemborgse werden gekoppeld, maar kon ook bij een vrouwelijke opvolging de suggestie worden gewekt dat het eigenlijk om een onafgebroken mannelijke opvolging ging. De man, agetrouwd of niet, werd immers altijd 'heraldisch rechts' (voor de lezer links) weergegeven.

Overzicht van de reeks
'standaardfiguren' uit
de Genealogie.

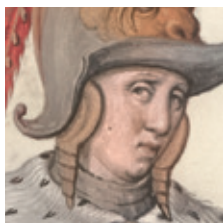
Baldewijn van Kleef

Rolbrecht van Teijsterbant

Baldewijn, 2e graaf van Teijsterbant

Walgerus van Aquitanië

Dirk, 4e graaf van Teijsterbant

Gerbrandt, 1e heer van Beusichem

Dirk, 2e heer van Beusichem

Willem, 3e heer van Beusichem

Johan, 4e heer van Beusichem

Roelof (de Grote), 5e heer van Beusichem

Hendrik, 6e heer van Beusichem

Roelof, 7e heer van Beusichem

Hubrecht, 2e heer van Culemborg

Johan, 3e heer van Culemborg

Hubrecht, 4e heer van Culemborg

Hubrecht, 5e heer van Culemborg

Net als zijn voorgangers zag de maker van de Culemborgse genealogie zich geconfronteerd met het feit dat er voor het afbeelden van de vroege voorouders geen voorbeelden voorhanden waren. Toch is van de in totaal 55 weergegeven figuren geen enkele gelijk. Van zwaarlijvigheid tot een geprononceerde neus, elk personage heeft individuele kenmerken. Dat is een knappe prestatie als je een reeks figuren schildert van wie een groot deel nooit is geportretteerd of überhaupt nooit heeft bestaan. Cornelis Anthonisz. en de vervaardiger van de Haarlemse gravenreeks maakten gebruik van standaardfiguren om het gebrek aan bestaande portretten van de vroege voorouders op te lossen. Ook de vervaardiger van de *Genealogie*, Nicolaas de Kemp, lijkt een aantal terugkerende figuren te hebben gecreëerd. Het overzicht op de vorige bladzijde toont een overzicht van de gelaats-trekken van de heren die uit de periode afkomstig zijn waar geen portretten bekend zijn (of die helemaal niet hebben bestaan). Het eerste gezicht met de hangende oogleden en ingevallen kin van Baldewijn van Kleef is terug te zien in het zevende gelaat uit het overzicht, Dirk, de tweede heer van Beusichem. Als Walgerus, een nieuwe stamvader uit de Aquitaanse bloedlijn, zich bij de graven van Teijsterbant voegt, wordt een met graaf Rolbrecht vergelijkbaar, maar iets gladder gezicht geïntroduceerd dat herhaald wordt bij zijn zoon, en bij Willem,

Anoniem (mogelijk werkplaats van Jan van Scorel), De Memorietafel met Elisabeth van Culemborg en haar echtgenoten Jan van Luxemburg en Anthonis van Lalaing, ca. 1540-ca. 1555. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg.

de derde heer van Beusichem. Zo zijn meer overeenkomsten aan te wijzen die het idee van één patrilineaire bloedlijn moeten versterken. Deze gelijkenissen zijn overigens heel natuurlijk weergegeven. Bepaalde gelaatstrekken komen terug, maar de figuur in kwestie heeft altijd iets wat hem onderscheidt van de voorgaande heren: een iets grotere neus of een net wat bredere kaak. Zo is bijvoorbeeld Gerbrandt, eerste heer van Beusichem, behoorlijk zwaarlijvig. Alle figuren bezitten daardoor een hoge mate van individualiteit. Kemp heeft de figuren op deze manier het voorkomen gegeven van ‘echte’, waarheidsgetrouwe portretten.

De latere heren en dames uit de Culemborgse reeks kunnen wel op bestaande portretten gebaseerd zijn. Dit is bijvoorbeeld te zien aan de weergaven van Elisabeth en haar twee echtgenotes:

Ontwikkeling van de wapenrustingen in de Genealogie: Willem van Beusichem en Gerrit I van Culemborg.

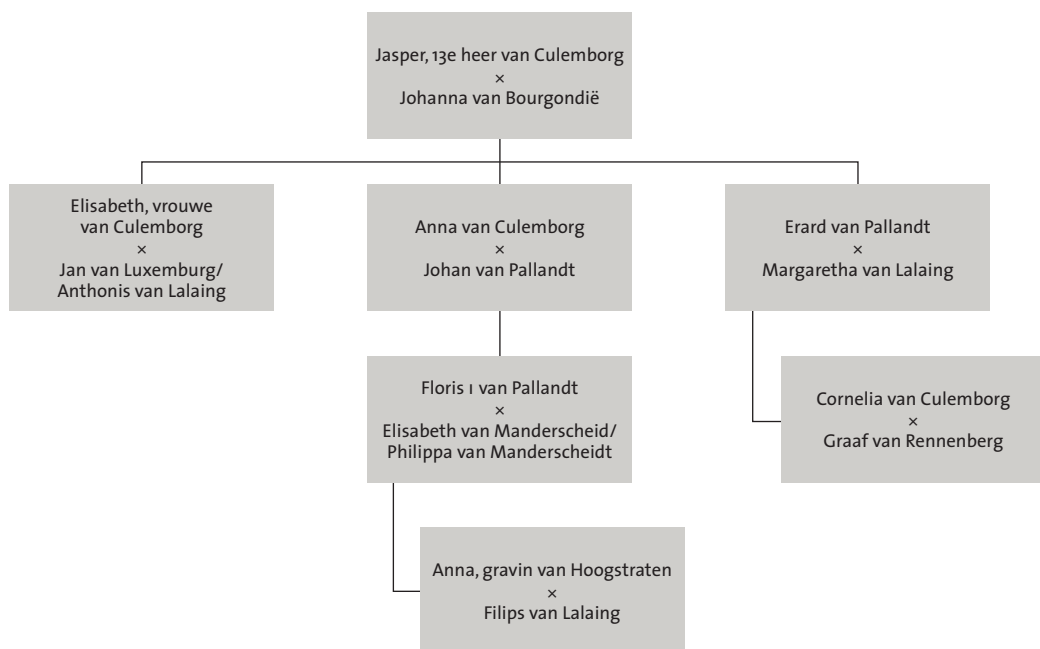
zij zijn gebaseerd op de Memorietafel, een memoriestuk dat is vervaardigd tussen 1530 en 1570.

Behalve de vervaarlijke wapenrustingen waarin sommige heren of graven zijn afgebeeld, dragen de meeste figuren van de Culemborgse genealogie Bourgondisch aandoende kledingstukken. Ook dit komt overeen met de afbeeldingen uit de Haarlemse gravenreeks. Graaf Baldewijn, afkomstig uit de negende eeuw, draagt een *bourrelet* (een laatmiddeleeuws type hoed) als hoofddeksel en onder zijn hermelijnen mantel een korte tuniek of *houpelande*. Het geheel oogt als een 15e-eeuws, Bourgondisch kostuum en niet als een vroegmiddeleeuwse uitdossing. Deze stijl blijft zich grotendeels door het manuscript herhalen. Naar het einde toe lijkt de mode wel enigszins te veranderen: in plaats van *houpelandes* worden pofbroeken gedragen en ook de plooiakraag doet zijn intrede. Bij Erard van Pallandt zien we een heer met onder zijn kin de typische 16e-eeuwse Spaanse molensteenkraag. Ook de wapenrustingen lijken een ontwikkeling door te maken. Zo is Willem van Beusichem, heer aan het eind van de 10e eeuw, uitgerust in een borstkuras in de stijl van een Romeinse veldheer, te vergelijken met de wapenrustingen op de bovengenoemde reeks van de heren van Brederode. Naar mate de tijd verloopt worden de strijdlustige heren, net als in de houtsnedes van Cornelis Anthonisz., afgebeeld in een compleet ridderharnas.

Net als in andere stamreeksen verhogen de ogenschijnlijk natuurgetrouwe figuren en de historiserende kleding de geloofwaardigheid van de *Genealogie*. De aanwezigheid van de heraut, die we al eerder tegenkwamen in de Haarlemse gravenreeks en de serie van Cornelis Anthonisz., is ook hier bedoeld om autoriteit te verlenen aan de reeks die na hem volgt.

Floris van Pallandt wordt graaf van Culemborg

REST NOG de vraag wat Floris I bewoog om juist in 1590 opdracht te geven tot het vervaardigen van een genealogie. De edelman Floris I had turbulente tijden achter de rug. Het centralisatiestreven van de Bourgondisch-Habsburgse vorsten kwam onder Karel v en zijn zoon Phillips II tot een hoogtepunt. De burgerlijke ambtenaar leek de edelman steeds meer uit het bestuur te verdrukken en de komst van de beroepssoldaat maakte dat het ridderleger zijn beste tijd had gehad. Sommige historici concluderen dat de adel zich door al die ontwikkelingen in een neergaande spiraal bevond, en dat de adel in de Opstand en de oprichting van de Republiek een geringe rol speelde. Andere geschiedkundigen hebben echter aangetoond dat de adel in de 16e eeuw allerm minst in verval raakte. De hoge adel, de *grands seigneurs*, oefende nog lange tijd hoge bestuurlijke en militaire functies uit. Tijdens de Opstand speelde de adel een belangrijke rol en eigenlijk pas rond het midden van de 17e eeuw zou deze stand in een crisis raken.

*Linkerpagina:
Verwantschap van
Floris I van Pallandt
met Culemborg.*

Vrouwe Elisabeths echtgenoot Anthonis van Lalaing (1480-1540) behoorde tot de bovengenoemde ‘*grandes*’. Anthonis stamde uit een familie van stadhouders, was ridder van het Gulden Vlies, diende als kamerheer van Filips de Schone en werd in 1522 door Karel v tot stadhouder van Zeeland, Holland en Friesland benoemd en in 1528 tot stadhouder van Utrecht. Hij was een jongere zoon, maar kwam dankzij zijn huwelijk in 1509 met de erfdochter Elisabeth van Culemborg in het bezit van meerdere heerlijkheden. Elisabeth, via haar moeder kleindochter van Anton van Bourgondië, de ‘Grote Bastaard’ (een buitenechtelijke zoon van Filips de Goede), vervulde ook functies aan het Bourgondische hof en consolideerde met dit huwelijk haar hoge status. Dit had zij eerder gedaan door haar huwelijk met de vliesridder Jan van Luxemburg, maar deze overleed al in 1508. In 1516 droeg Elisabeth de heerlijkheid Hoogstraten over aan Anthonis van Lalaing. Uit dankbaarheid voor zijn goede diensten en om hem verder te onderscheiden van de lagere adel, werd Van Lalaing door Karel v tot graaf van Hoogstraten benoemd. Hoewel Anthonis meerdere buitenechtelijke kinderen verwekte, bleef het huwelijk met Elisabeth kinderloos. Om ervoor te zorgen dat hun bezit binnen hun families zou blijven, arrangeerden Anthonis en Elisabeth huwelijken tussen hun neven en nichten. Elisabeths neef, Erard van Pallandt (1510-1540), trouwde met Margaretha van Lalaing (1508-1592); Elisabeths nicht, Anna van Rennenberg (1515-1582), trouwde met Filips van Lalaing (1510-1555). Beide Lalaings waren kinderen van Anthonis’ oudste broer Karel. Hoogstraten werd aan Anthonis’ neef gegeven en Culemborg aan Elisabeths neef.

De Pallandts waren onderdeel van een oud Gulliks geslacht. Toch waren zij niet zo voornaam als de Lalaings en Culemborgs: Erards vader Johan was in 1507 door aankoop in het bezit gekomen van de heerlijkheid Pallandt. Johan trouwde Anna van Culemborg, de op een na oudste dochter van het Culemborgse huis en zuster van Elisabeth. Op haar verzoek werd Pallandt tot rijksbaronie verheven, waarop haar zoon Erard zich vrijheer van Pallandt mocht noemen. Erard overleed jong. Zijn zoon Floris kwam, omdat zijn moeder waanzinnig was geworden, onder gezag van zijn tante Elisabeth te staan. Tot haar overlijden in 1555 voedde Elisabeth Floris streng katholiek op. Vlak voor haar dood verhief Karel v Culemborg, als dank voor Elisabeths trouwe diensten, tot graafschap en mocht Floris I van Pallandt zich graaf noemen.

Het Culemborgse grondgebied betwist

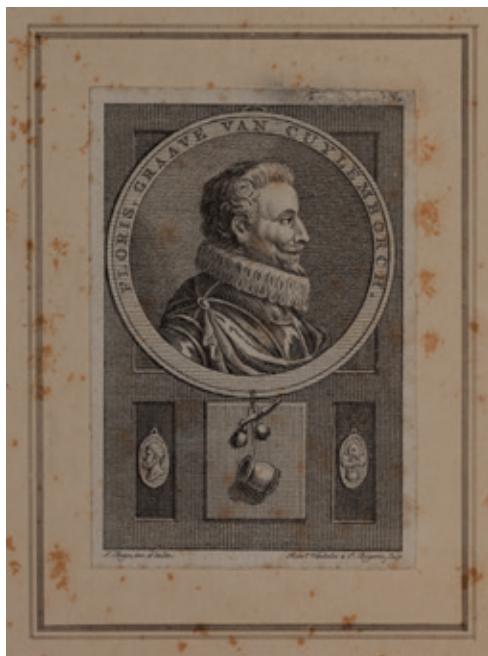
IN HET jaar van zijn opvolging probeerde Floris zich als bannerheer te laten registreren in het ridderschap van Nijmegen. Je mocht deze titel voeren als je in het bezit was van een heerlijkheid met een hogere rechtsmacht, bijvoorbeeld een gebied dat niet als feodaal goed in leen van een hogere leenheer ontvangen was. Culemborg voldeed niet aan deze voorwaarden. In de 13e eeuw ruilde de eerste heer met het kapittel van Utrecht namelijk een hoeve voor Culemborg. Vervolgens droeg hij het goed in leen op aan de graaf van Gelre. Aanvankelijk mocht Floris toch plaats nemen aan de tafel der bannerheren. In 1578 werd hiertegen echter protest aangetekend en daarna komt Floris in de bronnen niet meer als bannerheer voor. Floris trad niet toe tot de Pacificatie van Gent (1576), de Unie van Brussel (1577) en de Unie van Utrecht (1579). Hij versterkte zo wel de soevereiniteit van zijn graafschap dat onder het gezag van het Heilige Roomse Rijk stond. Culemborg werd een onafhankelijk staatje met een eigen wetgeving en eigen (hoge) rechtspraak, net als Buren, Leerdam en IJsselstein (in bezit van de Oranjes) en Vianen (in het bezit van de Brederodes).

De voorgangers van Floris vochten al eerder voor erkenning van de hogere rechtsmacht van hun grondgebied. Het ging in die tijd niet over Culemborg, maar over het gerecht Honswijk. De Culemborgs bezaten hier sinds de 14e eeuw de hoge en lage rechtsmacht. Het was een aantrekkelijke aanvulling op hun grondgebied: Honswijk lag namelijk aan de noordzijde van de bedrijvige rivier de Lek, tegenover hun eigen kasteel. Het bisdom Utrecht meende echter dat Honswijk onder Stichtse jurisdictie stond en herhaaldelijk laaiden (gewelddadige) conflicten op tussen de Culemborgse heren en het bisdom. Pas onder Floris II kwam hieraan een eind toen deze Honswijk opgaf in ruil voor de Steenwaard, een ander gebied ten noorden van de rivier.

Een held in de Opstand

IN 1555, het jaar van zijn opvolging, kocht Floris een statige woning in Brussel, gelegen naast het hof van de graaf van Egmond. Hij moest zich diep in de schulden steken om dit te kunnen betalen, maar kon zich nu wat betreft huisvesting meten met andere belangrijke en relatief jonge edellieden zoals Lamooraal van Egmond (1522-1568), Hendrik van Brederode (1531-1568) en Willem van Oranje (1533-1584). In dit stadspaleis vonden enkele ontmoetingen plaats die cruciaal bleken in de beginfase van de Opstand. Floris was na zijn huwelijk met de Lutherse gravin Elisabeth von Manderscheid-Gerolstein (1545-1570) tot de Reformatie overgegaan en stelde zijn huis ter beschikking aan zijn religieuze en politieke medestanders. In zijn paleis werden volgens de overlevering in 1566 het verbond der edelen gesmeed, het smeekschrift opgesteld en de geuzentitel aangenomen. Floris was er zelf niet bij omdat hij te laat in Brussel aankwam. Dit deed niets af aan zijn roem: dat een zo belangrijk edelman als de graaf van Culemborg openlijk voor de Opstand koos sprak tot de verbeelding.

Prent met daarop een afbeelding van graaf Floris I met bedelnap en geuzenpenning. Prent uit c. 1780. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg.

Het 'Hof van Culemborg' aan de Zavel in Brussel was niet alleen de plaats waar de opstandige edelen elkaar ontmoetten. Op 10 september 1567 werden de prominente graven Egmond en Hoorne op bevel van Alva in het paleis van Floris van Pallandt gearresteerd. Later werden de twee ter dood gebracht. Gravure van Frans Hogenberg, c. 1570. Rijksmuseum, Amsterdam.

In een geuzenlied werd hij in één adem met Hendrik van Brederode en Willem van Oranje bezongen:

*'Die edele Heere van Breeroe soet,
metten Graef van Nassou, dat edel bloet
seer ingenieus,
den Grave van Culenburch metter spoet:
Vive, vive le Geus!'*

In 1566 deed de protestantse graaf enthousiast mee aan de beeldenstorm in Culemborg. Er werd enorme schade toegebracht aan het interieur van de kerkelijke gebouwen en veel kunstschaten gingen verloren. Met de komst van Alva keerde het tij voor de opstandelingen. Floris werd in 1567 voor de Bloedraad gedaagd, maar vluchtte naar zijn Duitse gebieden. Zijn goederen werden verbeurdverklaard. Het stadspaleis in Brussel werd met de grond gelijk gemaakt en de aarde werd met zout bestrooid, opdat er nooit meer iets zou groeien op het hof van de rebelse graaf. In Culemborg namen vanaf 1568 de katholieken de macht weer over. De ravage die de Beeldenstorm had aangericht werd hersteld en er werd opdracht gegeven om een nieuw altaarstuk te schilderen met daarop de voormalige (katholieke) vrouwe Elisabeth. Dit was een duidelijke boodschap aan Floris dat hij zijn rechten op Culemborg verspeeld had. Floris keerde pas in 1577 terug naar Culemborg, toen de stad weer in protestantse handen gevallen was.

Floris II, tweede graaf van Culemborg

FLORIS I was tijdens zijn ballingschap weduwnaar geworden. In 1576 trouwde hij opnieuw, nu met de 20 jaar jongere Philippa Sidonia von Manderscheidt-Virneburg (1557-1602). In hetzelfde jaar van zijn terugkeer naar Culemborg werd zijn zoon Floris II geboren. Het geluk was van korte duur. Al snel bereikten Floris geruchten over vermeend onzedelijk gedrag van zijn vrouw. Het verhaal deed de ronde dat Philippa oneerbare relaties zou zijn aangegaan met haar zwager, ene Michiel van Liel. Floris werd zo woedend over die geruchten dat hij zijn vrouw en haar veronderstelde minnaar gevangen liet zetten. De affaire deed zoveel stof opwaaien dat de stadhouder en de staten van Utrecht een bespreking aan de situatie wijdden. Floris wilde gescheiden van zijn vrouw gaan leven maar moest die ‘vrijheid’ duur bekopen. De echtgenoten troffen een regeling waarbij Floris zou betalen voor het ophouden van Philippa’s grafelijke stand en Philippa vrijelijk mocht beschikken over haar bruidsschat. Voor Philippa was dit niet genoeg. Ze verbleef in de heerlijkheden Pallandt, Kurzweiler en Engelstorff en onthield Floris

Floris I van Pallandt op zijn doodsbed. Schilderij uit 1598, toegeschreven aan Jan Anth. van Ravesteyn. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg.

*Floris II en Catharina.
Prenten uit 1627 van
Willem Jacobsz. Delff, naar
een schilderij van Michiel
Jansz. van Mierevelt.
Rijksmuseum, Amsterdam.*

de inkomsten van die gebieden. Floris kreeg het financieel moeilijk en kon niet langer aan de verplichting voldoen zijn zusters te onderhouden. Het moet een flinke klap zijn geweest voor de graaf. Terwijl zijn daden eerst luid werden bezongen stond hij nu bekend als hoorndrager, iemand die door zijn echtgenote wordt bedrogen. Vanwege zijn onbesuisde acties na bekendwording van de affaire werd ook nog eens openlijk getwijfeld aan zijn geestelijke gezondheid.

*Zilveren portretpenning
van Floris II van Pallandt,
1590. Teylers Museum,
Haarlem.*

Floris II van Pallandt op zijn doodsbed, schilderij van Max Clinger uit 1639. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg.

Nadat Philippa naar Floris' Duitse gebieden was getrokken, bleef de kleine Floris II achter bij zijn vader. Tot 1591, toen Philippa opnieuw controle probeerde te krijgen over de opvoeding, voedde Floris hun zoon zonder haar op. In 1590, hetzelfde jaar waarin werd begonnen met de *Genealogie*, liet hij een portretpenning slaan voor zijn zoon, de toekomstige graaf van Culemborg.

Op de voorzijde kwam een portret van Floris II met de tekst FLORENTIUS IVNIOR 1590 en op de achterzijde werd een samengesteld wapen van Pallandt, Culemborg, Lek, Zuilen, Beusichem, Aquitanië en Teijsterbant aangebracht en het de tekst COMES DE CVLEMBORG. In 1593 vertrok Floris II naar Leiden om er te gaan studeren. Vijf jaar later keerde hij terug om zijn inmiddels zieke vader op te volgen. Na diens dood trouwde Floris II Catharina van den Berg, gravin van Nassau en een nicht van Willem van Oranje.

Floris II liet zoals gezegd meerdere aangevulde kopieën vervaardigen *Genealogie*. Opvallend genoeg ontbreken zijn vader en moeder in die aanvullingen, terwijl er wel beschrijvingen van Floris II en zijn vrouw zijn opgenomen. Floris II en Catharina kregen geen kinderen, waardoor de lijn van de Pallandts met het overlijden van Floris II in 1639 uitsterft.

Claims in de Genealogie?

HOE VALT de Culemborgse *Genealogie* nu te koppelen aan het levensverhaal van de opdrachtgever, Floris I? Bevat de *Genealogie* bijvoorbeeld politieke ambities of territoriale aanspraken die direct te verbinden zijn met de legitimiteit of aspiraties van Floris I?

In de *Genealogie* wordt, net zoals in de meeste andere laatmiddeleeuwse genealogische kronieken, alles uit de kast gehaald om een zo illuster mogelijk voorgeslacht te presenteren. De auteur voert de Culemborgs terug op een Trojaanse voorvader en op meerdere plaatsen wordt verwezen naar verwantschappen met voorname huizen. De boodschap is duidelijk: de Culemborgs zijn afkomstig uit een aloud, machtig geslacht en gelieerd aan andere voorname huizen, zoals het Karolingische en het geslacht Lalaing.

Daarnaast zijn er verwijzingen naar het territorium van de Culemborgs. Op de titelpagina zijn de zes stamwapens van het geslacht opgenomen: bovenaan prijkt de rode leeuw van Holland of Aquitanië, omringd door de wapens van Teijsterbant, Beusichem, Zuilen en Lek. Onderaan is het wapen van Pallandt weergegeven. Teijsterbant, Beusichem, Zuilen en natuurlijk Lek, gebieden die ooit in het bezit waren geweest van de Culemborgs of hun voorouders, liggen allemaal rond de rivier de Lek. Het titelblad en de wapens die de graven en heren in de figurenreeks voeren ondersteunen de gedachte dat de Culemborgs en hun voorouders al vanaf de negende eeuw de dienst uitmaakten in het gebied rond de rivier.

Zuilen en Lek waren dankzij huwelijken aan het grondgebied toegevoegd. De wapens van deze erfdochteren worden in de figurenreeks (gedeeltelijk) overgenomen door hun zoons. Opvallend aan de figurenreeks is dat de erfdochteren en de andere echtgenotes niet het wapen van een getrouwde vrouw dragen, waarbij het familiewapen gedeeld werd met dat van de echtgenoot, maar het ruitvormige wapen van een ongehuwde dochter. Op deze manier werd nog meer nadruk gelegd op de illustere externe geslachten waarmee het Culemborgse zich had vermengd. Van specifieke territoriale claims lijkt echter geen sprake. Ook in de tekst komen deze niet of nauwelijks voor. Zo wordt weliswaar vermeld dat

Portret uit 1617 van
 Floris II van Pallandt door
 Jan Anth. van Ravesteyn.
 Elisabeth Weeshuis
 Museum, Culemborg.

Hoogstraten bij de verdeling van Elisabeths erfenis is weggeschonken – ‘ende zijn also die voorseide heerlichheiden van Hoochstraten ende van Borssele van den huis Culemborg gescheiden’ – maar nergens wordt melding gemaakt van een claim op dit gebied. De strijd tussen Utrecht en de Culemborgs om Honswijk aan de Lek komt zelfs helemaal niet aan orde in de kroniekttekst. Over de Utrechtse bisschoppen wordt niet meer gezegd dan dat zij ‘grootmoedig’ waren.

Ten slotte vinden ook de mislukte pogingen van Floris I om de titel bannerheer te verkrijgen, nauwelijks weerklank in de kroniekttekst. Anders dan de eerder vervaardigde Culemborgse kronieken die openen met de ‘bannerheren van Culemborg’, wordt de bannerheerschappij in de *Genealogie* maar één keer kort genoemd. Wanneer namelijk aan de orde komt dat de vijfde heer

Culemborg tussen 1256 en 1290 in leen opdraagt aan de hertog van Gelre wordt de heerlijkheid een ‘vrij baanrootschap’ genoemd, een gebied waar een bannerheer de scepter zwaait.

De kroniek benadrukt dus vooral in algemene zin de status en autonomie van het geslacht. Daarnaast wordt natuurlijk ook Floris’ eigen geslacht, de Pallandts, in de opvolgingslijn gezet van het aloude Culemborgse geslacht. De *Genealogie* maakt duidelijk dat de Pallandts zonder twijfel de enige mannelijke erfgenamen waren die recht hadden op het gebied. Die legitimering was op het moment dat Floris in 1555 Elisabeth opvolgde natuurlijk uitermate relevant. Maar Floris liet de genealogie pas aan het eind van zijn bewind vervaardigen, 35 jaar na zijn aantreden en geruime tijd na zijn onzekere ballingschap waarbij zijn bezittingen verbeurd waren verklaard. Rond 1590 was zijn positie als graaf geconsolideerd en was de noodzaak voor een legitimering van zijn positie in de vorm van een genealogische kroniek veel minder urgent.

Een genealogie voor Floris II?

HET LIJKT er daarom op dat de genealogie niet voor Floris' eigen opvolging is vervaardigd, maar voor die van zijn zoon Floris II. Vanwege het geruchtmakende overspel van Floris' vrouw stond de positie van zijn erfgenaam mogelijk onder druk. Het leverde de Pallandts in ieder geval een deuk in hun reputatie op. In dezelfde periode waarin de *Genealogie* opgetekend werd, probeerde Floris zijn zoon door middel van de zilveren portretpenning als de nieuwe rechtmatige graaf te presenteren. De *Genealogie* leverde het bewijs van de onbetwistbare rechten van de Pallandts op het grondgebied én verlegde de aandacht van het wat gênante heden naar het roemrijke verleden. Dit zou ook de reden kunnen zijn waarom Floris I zichzelf niet liet opnemen in de kroniek, hoewel hij hiermee zijn heldenrol in de

Zo zag de stad Culemborg eruit tijdens de heerschappij van Floris II van Pallandt. Gravure met een plattegrond van Culemborg door Hendrik Jansz. Verstraelen, circa 1598-1622. Rijksmuseum, Amsterdam.

Opstand en zijn primeur als eerste graaf van Culemborg had kunnen vereeuwigen. Als een titeldrager vermeld wordt, moet ook diens huwelijkspartner erbij, in dit geval dus de notoire, overspelige Philippa. Haar aanwezigheid zou alle luister van Floris' zogenaamde voorgangers kunnen bezoedelen.

Dat Floris niet koos voor een uitgave in druk, om op die manier het magnifieke verleden en het gerenommeerde bloed van de Culemborgs en de Pallandts in grotere oplages te verspreiden, kan meerdere redenen hebben gehad. Zoals vermeld was het verzamelen van handschriften een familietraditie en werd het geassocieerd met een adellijke status. Zijn commissie voor een geïllustreerde kroniek in de trant van de Haarlemse gravenreeks verschaftte hem meer aanzien dan een uitgave in druk. Daarnaast heeft Floris I, net als de hierboven vernoemde Sweder Schele, met zijn *Genealogie* vermoedelijk ook een boodschap aan zijn directe familie willen meegeven. De grootse daden van de voorouders moesten hen inspireren om ook zelf een deugdzaam leven te lijden. Een echte edelman moest zich immers voorbeeldig gedragen. Wellicht heeft hij zijn nakomelingen nog eens extra op het hart willen drukken dat zij zich niet moesten verlagen tot het gedrag van zijn tweede vrouw, die als edelvrouw allerm minst het toonbeeld van deugdzaamheid en kuisheid was en daarmee de status van het hele huis in gevaar had gebracht. Dat betekende wel dat de eerste graaf van Culemborg zijn eigen vermelding in de genealogie moest opgeven, met als gevolg dat er geen enkele Culemborgse graaf in de *Genealogie van de heren en graven van Culemborg* voorkomt.

TOEGIFT

De *Genealogie* gaat, zo stelt de titel van het manuscript, over de heren en graven van Culemborg. Hun echtgenotes komen niettemin ook prominent in beeld. Twee ervan willen we de lezer niet in groot formaat onthouden.

Elisabeth van Buren, vrouwe van Culemborg. Echtgenote van Gerrit II heer van Culemborg en moeder van Jasper [9].

Verder lezen

De *Genealogie* is online te bekijken op de website van het Rijksmuseum, www.rijksmuseum.nl, onder het tabblad ‘Rijksstudio, duik in de collectie’ en ‘Zoek in Rijksstudio’. Bij het intikken van de zoekterm ‘genealogie van de heren en graven van Culemborg’ komen alle afbeeldingen tevoorschijn.

Dat was overigens niet altijd zo gemakkelijk! Op 3 maart 2010 hebben Voetleden en historici Bert Blommers en Jan Hogendoorn de *Genealogie* bij hoge uitzondering mogen bekijken en fotograferen op kasteel Kemnade bij Doetinchem. De grootvader van de toenmalige eigenaar, de bekende genealoog jhr. mr. M.A. Beelaerts van Blokland, had het boekwerk destijds voor een fabelachtig bedrag gekocht op een veiling. Een jaar later zou het Rijksmuseum het handschrift verwerven.

Een uitgebreide literatuurlijst bij het artikel is te vinden op de website van Voet. Hieronder geven we de meest relevante (algemene en/of toegankelijke) titels weer.

OVER HET MANUSCRIPT EN DE MAKER ERVAN

P.J.W. Beltjes, ‘Een merkwaardig wapen op een portretpenning van de jonggraaf Floris II van Culemborg uit 1590’, *Voetnoten* 11/12 (1994), 60-68.

OVER DE VROEGSTE HEREN VAN CULEMBORG

Op de website van stadshistoricus Bert Blommers staat een heel bruikbaar artikel: www.blommers-kaetsshaag.nl/culemborgs-oudste-geschiedenis-met-een-korrel-zout.

Het *Gelders Archief* bewaart het archief van de heren en graven. De inleiding op de website somt op over welke heren wél archiefmateriaal beschikbaar is. Ga naar www.geldersarchief.nl en naar ‘archieven doorzoeken’. De zoekterm ‘heren en graven van Culemborg’ levert je de archieftoegang ‘0370 Heren en Graven van Culemborg’ op. In de inleiding vind je een informatieve tekst van A.P. Van Schilfgaarde.

OVER DE MIDDELEEUWSE GENEALOGIEËN
EN MEMORIECULTUUR

W. van Anrooij (red.), *De Haarlemse gravenportretten. Hollandse geschiedenis in woord en beeld* (Hilversum 1997).

Truus van Bueren (red.), *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Utrecht 1999).

Antheun Janse, *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2001).

Margot Leerink, *Het Geheim van de Tafel*, *Voetnoot* 61 (2017).

Henk van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Amsterdam 1990).

Aart Noordzij, *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen* (Hilversum 2009).

CULEMBORGSE GESCHIEDENIS IN DE TIJD VAN
DE VAN PALLANDTS

Heilige Huisjes, een wandeling door Culemborgs religieus verleden, *Voetnoot* 63 (2018).

Otto de Jong, *De reformatie in Culemborg* (Assen 1957).

Henk van Nierop, 'De beeldenstorm in de Nederlanden.

De protestantse graaf voerde hosties aan zijn papegaai', *Historisch Nieuwsblad* 2 (2005).

G.D.J. Schotel, *Floris I en II van Pallant, graven van Culemborg* (Arnhem 1846, desondanks te vinden in de bibliotheek van Voet!).

Over de penning voor Floris II schrijft Piet Beltjes in het eerder genoemde artikel.

Over de auteur van deze Voetnoot

Mei jet Broers (1990) studeerde *cum laude* af in de bachelor geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en liep tijdens haar master Museumconservator stage bij het Rijksmuseum in Amsterdam. Na haar afstuderen werkte ze mee aan de 'Canon van de Nederlandse geschiedenis'-tentoonstelling in het Nederlands Openluchtmuseum. Inmiddels werkt ze als programmacoördinator bij stichting *Not For Sale* en coacht zij slachtoffers van mensenhandel door middel van een re-integratietraject.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 65

ISSN: 0929-1334

16 april 2019

Een uitgave van het 'Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden'

Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

Jaap Borggreve

Michiel Bugter

Yvonne Jakobs

Kees van de Vate

Marjolijn de Winter

Redactieadres

Michiel Bugter

Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg

E-mail: bugter@voetvanoudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail worden gezonden naar de redactie.
Auteurs wordt verzocht zich te houden aan de redactionele richtlijnen,
die te lezen zijn op de website van het Genootschap.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Ben Holtkamp

Jacobsvicarie 18, 4105 CT Culemborg

E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Website: www.voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582

t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

De contributie bedraagt € 17,50 per jaar.

Een (vrijwillige) extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Culemborgse Voetnoot 2019-65

Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden